

На замовлення ГО «ФОНД ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ»

Голова Організації

Костенко Павло Петрович

Договір №03-05/19 від 03.05.2019р.

Нечитайло П.О., Тимчук Д.В.

Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області

Кам'янець-Подільський
2019

Зміст

Вступ	2
1. Обстеження провалів та штучних порожнин поблизу Іллінської церкви.	4
1.1. Провалля №1	5
1.2. Об'єкт №2	5
1.3. Об'єкт №3.	7
1.4. Об'єкт №4.	8
1.5. Об'єкт №5.	8
2. Висновки.	10
3. Рекомендації.	12
Використана література:	14
Список ілюстрацій.	15

Вступ

У травні 2019 року групою спелео-археологів у складі: Нечитайло П.О., Тимчук Д.В. обстежувались підземелля у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області. Обстеження проводилось в рамках робіт та на підставі дозвільних документів комплексної архітектурно-археологічної експедиції під керівництвом ст.н.с., к.і.н. Виногородської Л.І. Замовником робіт виступило ГО «ФОНД ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ», в особі Голови Організації (Голови Правління) Костенка Павла Петровича.

Територія досліджень: Дослідження були зосереджені на території пагорбу, де знаходиться Іллінська церква 1653-1656 років. Пагорб знаходиться при в'їзді в село з боку м.Чигирин, на високому правому березі р. Тясмин, неподалік від впадіння у неї р. Суби (рис.1, 2.1; рис.2). Між пагорбом, де стоїть Іллінська церква та замчищем Богдана Хмельницького пролягає широкий та глибокий яр, можливо, частково штучного походження.

Джерельна база досліджень:

Перед початком досліджень було опрацьовано доступні матеріали наукових звітів, історіографічні розвідки, публікації матеріалів досліджень, присвячені даному питанню. Базовим джерелом, яке лягло в основу даної розвідки, був звіт к.г.н., К.М. Бондар. Групою під керівництвом дослідниці було проведене попереднє обстеження наявних у пагорбі порожнин, складено мапу частково відкритих та засипаних підземних об'єктів, з'ясовано gps-координати та присвоєно польову нумерацію.

Мета досліджень:

Провести дослідження підземних порожнин на пагорбі, де розташована Іллінська церква. З'ясувати наявність чи відсутність імовірного зв'язку підземних порожнин зі спорудою церкви.

Завдання досліджень:

- Уточнення плану-схеми підземних споруд поблизу Іллінської церкви;
- Топозйомка планів та перерізів підземних споруд;
- Обстеження та фотофіксація інтер'єрів підземних споруд;
- Обстеження території з метою виявлення раніше невідомих підземних споруд;
- Визначення функціонального призначення та ймовірне датування підземних споруд;
- Узагальнення отриманих даних, написання наукового звіту;
- Рекомендації щодо збереження та регенерації підземних споруд.

Методика досліджень:

- Приміщення та провали потенційних підземних об'єктів наносились на ортоплан (авторка – К.М. Бондар) за допомогою оптичного нівеліра Bosch GOL 26 D Professional. Прив'язка виконувалась до північного, внутрішнього кута Іллінської церкви, що розмежовує вівтарну та навову частини храму (рис.3).
- Плани та перерізи приміщень виконувались напівінструментальним методом за допомогою компаса, лазерного дальноміра Bosch GLM 30 Professional.
- Складались польові текстові описи об'єктів.
- Відбувалась фотофіксація інтер'єрів та екстер'єрів приміщень.
- Для з'ясування морфології об'єкту та рівня підлоги у нововиявленій порожнині №5 було частково розчищено завал та відкрито рівень первісної долівки.

- Висновки, датування та інтерпретація базувались на комплексному аналізі писемних, графічних джерел із залученням описового, історико-типологічного та порівняльно-статистичного методів.

1. Обстеження провалів та штучних порожнин поблизу Іллінської церкви.

Одним з перших дослідників, які описали підземні порожнини на горі біля церкви був архітектор та історик архітектури Г.Н. Логвин. «У садибі під горою біля церкви на схід знаходилась якась діра, або хід за переказами, цей хід ішов під церкву і йому немає ні кінця ні краю. При обстеженні виявилося, що хід цей має довжину трошки більш 5 м. При вході в цей хід угору є хід, що тепер цілком завалений і заріс, але раніше цей вертикальний хід правив за димар, бо його стінки геть перепалені.

При розчищенні ходу було знайдено багато шлаку і поливи та бракованих черепиць і кахлів. Очевидно, що це рештки печі, де вироблялися кахлі, плитки для підлоги та черепиця. Пізніше хтось від цієї покинутої печі прорив хід далі. Ці знахідки дуже важливі тим, що підтверджують наявність місцевого керамічного виробництва, що стояло на високому як технічному, так і художньому рівні¹».

Грунтове попереднє обстеження підземних порожнин та провалів було виконане дослідницькою групою під керівництвом к.г.н. К.М. Бондар². Всього у пагорбі церкви виявлене одне затягнуте провалля (в яру безпосередньо на схід від церкви) та три штучні порожнини – льохи. Було зроблено фотофіксацію вхідних отворів, встановлено gps-координати, складено карту-схему підземних порожнин, з'ясовано ймовірність зв'язку окремих порожнин з приміщенням церкви методом прокладення

¹ Логвин Г.Н. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року
// Електронний доступ: <http://rusarch.ru/logvin2.htm>

² Бондар К.М. ЗВІТ з виконання науково-технічної експертизи. Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів. – Київ, 2019. – С.56-60

георадарних профілів в місцях їх ймовірного з'єднання, за напрямком азимуту підземних споруд.

У своїй розвідці ми використовуємо польову нумерацію К.М. Бондар, наведену в Таблиці I (рис.).

Нами було обстежено 4 об'єкти та один провал. Усі вони – штучного походження, влаштовані у лесовидних суглинках. Потужна товща лесових відкладів різних відтінків жовтого кольору залягає на глибині 1,6-1,7 м на вершині пагорбу Іллінської церкви. Північний схил пагорбу містить ділянки з вертикальними відслоненнями суглинку видимої потужності 3,5-4 м.

1.1. Провалля №1

Знаходиться на східному схилі, за церквою. Координати провалля: широта: 49.09438, довгота - 32.55537 (рис.1-3). На момент обстеження провалля повністю засипане (рис.5).

К.М. Бондар, на основі інформації, викладеної у звіті Г.Н. Логвина, ототожнила дане провалля з обстеженою ним порожниною. Головним фактором, що дав можливість співставити засипану порожнину з об'єктом, описаним Г.Н. Логвином є опис її розміщення: «У садибі під горою біля церкви на схід». На таку думку наводить і польове фото вхідного отвору 1953 року (рис.4).

Найвірогідніше, що засипане нині провалля №1 у східному схилі, за церквою, є тим, яке описав Г.Н. Логвин. Цікаво, що у об'єкті №2, також було знайдено фрагменти автентичних стін та склепіння зі слідами кіптяви та перепалу *in situ*. Не виключено, що у схилі пагорбу, на якому стоїть Іллінська церква було декілька подібних споруд, які використовувались в якості господарсько-виробничих комплексів, майстерень.

1.2. Об'єкт №2

Знаходиться за 37,7 м на північний схід від північного, внутрішнього кута Іллінської церкви, що розмежовує вівтарну та навову частини храму (рис.2-3). Координати провалля: широта: 49.09465, довгота - 32.55521 (рис.6). Провалля

втягнуте із заходу на схід на 2,3 м, найбільша ширина – 1,63 м (рис.7). У західній частині провалля збереглись рештки підземної споруди. Сучасний вхідний отвір має висоту 1,2 та ширину 1,68 м (рис.8). Довжина збереженої частини підземелля – 4,9-5,4 м. Сучасна висота – 0,5-1,1 м. Сучасна ширина порожнини становить 2,2-2,3 м. Орієнтація напрямку галереї – західна (рис.9). На даний момент автентичне склепіння та стіни порожнини вивалені. Підземелля заповнене вивалами стелі та стін, а також делювіальними відкладами, більш ніж на половину своєї первісної висоти (рис.10).

Можна припустити, що первісно підземелля мало вигляд галереї із західною орієнтацією. Склепіння було коробовим, напівциркульним. На відстані 2,8-3 м від сучасного входу у лівій та правій стіні збереглись ділянки автентичних стін та склепіння (рис.11-13). Ці ділянки мають вигляд перепаленої поверхні суглинку, що набула рожевого кольору, внаслідок дії високих температур (рис.11-12). Рожевий прошарок перепалу вкриває тонкий шар чорної кіптяви. На лівій від входу (південній) стіні зберігся округлий отвір-паз для дерев'яних конструкцій діаметром 3-4 см (рис.13). Нижче отворів-пазів простежується слід від лопати з гострим робочим краєм (рис.13). Ці фрагменти інтер'єру підземної порожнини є важливими, в контексті повідомлення Г.Н. Логвина про знахідку підземної порожнини з вертикальним перепаленим отвором-димарем та залишками гончарного виробництва XVII століття. Текстовий опис та польове фото дає підстави ототожнити «Підземелля Логвина» з провалом №1. Перепалені стінки та округлі пази від дерев'яних конструкцій не характерні для пізніх підземних споруд у суглинку. Суттєво відрізняються за морфологією і підземні споруди виявлені рівнем нижче, на II-й (?) надзаплавній терасі, які є частиною житлово-господарського комплексу XX століття. Гіпотетично можна припустити, що об'єкт №2 мав вигляд галереї з коробовим склепінням, висотою до 2,2 м, шириною 2-2,2 м і довжиною до 7 м. Оскільки стіни порожнини мають сліди перепалу та шар кіптяви, можна припустити, що порожнина була створена з господарською метою і використовувалась як гончарна майстерня, або кузня,

тощо. Не виключені й інші форми використання підземелля (льох, студня, копальня з видобутку глини). Дати остаточну відповідь про мету створення даної споруди та періоди її використання можуть тільки комплексні археологічні дослідження підземної порожнини.

Цікаво, що західна, тупикова частина підземелля має невеликий ухил на південний захід, в сторону церкви. В той час, як основна частина порожнини має строго західну орієнтацією. Оскільки автентичні стіни та стеля не збережені, на даний момент важко впевнено визначити чи має цей поворот штучне походження. Можливо, він утворився внаслідок руйнування стелі та стін порожнини.

1.3. Об'єкт №3.

Знаходиться на території житлово-господарського комплексу ХХ століття, на рівні II-ї (?) надзаплавної тераси (рис.2-3). Тераса шириною 16-18 м на північній частині пагорбу. На даний момент знаходиться у приватній власності. Територія тераси забудована житловими та господарськими спорудами. Садина нині покинута і не використовується за призначенням. Широта - 49.09480. Довгота - 32.55508 (рис.6).

Сучасний вхід влаштовано в північному схилі пагорбу (рис.14). Вхідний отвір з коробовим склепінням наполовину завалений сміттям та суглинком, що відвалився від вертикальної стінки каньйону. Висота вертикальної стінки над вхідним отвором становить 3,5 м. Сучасна ширина входу – 0,75, висота – 1,03 м. Об'єкт двокамерний. Довжина – 3,5 м (рис.15). У східній стінці влаштована об'ємна ніша-камера. Висота ніші 1,3, ширина – 1,2 (рис.16.1). У південній стінці теж вирубано нішу, схожу за параметрами на східну, з шириною 1,6 та висотою 1,85 (рис.16.2). Зважаючи на те, що вхідний отвір завалений сміттям зовні, висоту 1,85 можна прийняти як середню для усієї порожнини. На стінах об'єкту сліди

інструменту, яким він вирубувався – лопати із заокругленим та гострокутним робочим краєм (рис.17).

1.4. Об'єкт №4.

Знаходиться за 11,8 м у західному напрямку вздовж схилу, від об'єкта №3. Широта - 49.09499. Довгота - 32.55504 (рис.6). До об'єкту підводить дерев'яний тамбур, облаштований вхідними дверима з завісами (рис.19-20). Верх тамбур підсипаний глиною. Висота вхідного отвору – 1,3, ширина 0,82. Вертикальний переріз вхідного отвору – прямокутної форми (рис.19). Довжина вхідного коридору споруди разом з дерев'яним тамбуром – 3,85. Далі – поворот у східному напрямку, частково завалений, довжиною 2 м. За 0,8 м на південь ще одне тупикове відгалуження у східному напрямку шириною 0,6 м і довжиною 1,5 (рис.21-22).

Далі на південь влаштована невелика напівкругла камера з довжиною 1,8 та шириною 1,6-1,7 м (рис. 21, 23). Ліворуч від входу (Пд-Сх) – квадратний паз розміром 20х20 см (рис.21, 24). У правій (Пд-Зх) стінці прямокутний паз менших розмірів (рис.25.1). В місці з'єднання південно-західної стінки з південною у стіну вбито залізний гак, що використовувався для підвішування (рис.25.2). Дно камери заповнене вивалами стін та стелі, сучасна висота камери – 0,9-1,2. Стіни закопчені.

На стінах та стелі об'єкту видно сліди інструменту, яким він вирубувався – кирки з прямокутним робочим краєм та лопати з гострим робочим краєм (рис.26). У стінах підземелля простежуються нори диких звірів.

1.5. Об'єкт №5.

Нововиявлений об'єкт. Не згадується у звіті К.М. Бондар та попередніх дослідників. Знаходиться за 13,3 м на південний захід від об'єкту №2, на краю схилу, на рівні III-ї (?) надзапальної тераси (рис.3). Вхідний отвір орієнтований на 210 градусів. Сучасне склепіння споруди знаходиться на глибині 1,6 м від рівня сучасного схилу (рис.27). Висота вхідного отвору – 0,5 м. Довжина збереженої частини споруди зі склепінням – 3,5 м. Середня ширина – 2,3-2,4 м.

Висота порожнини – 0,5-0,6 м (рис.28). Автентичні стіни та стеля порожнини – вивалені (рис.29-30). На денній поверхні порожнини спостерігається замив піску, що просочується до підземелля разом з ґрунтовими водами. У стінках підземелля видно нори тварин. Вхідна частина підземелля завалена сміттевою засипкою ХХІ століття.

На південь від сучасного входу у фрагмент підземелля спостерігається просідання ґрунту по контуру стін порожнини, що співпадає із загальним напрямком її орієнтації (рис.28, 31). Протяжність просідання – 2,2 м. За цим просіданням фіксується 1,2 м ймовірної порожнини зі збереженим склепінням. Далі, на південь, за ділянкою зі збереженим склепінням, спостерігається ще один провал, що опускається на 0,8 м нижче денної поверхні схилу (рис.32). Західна стінка провалу має вигляд природного обвалу. Східна та південно-східна стінка підрубані і мають прямокутну форму. Довжина другого провалу від вертикальної стінки до краю пагорбу – 2, 4 м.

Наші спостереження дають підстави вважати, що сучасний вхід в підземелля утворився внаслідок руйнування склепіння частини підземної порожнини у її південній частині. Автентичний вхід до підземелля знаходився за 3 м на південь від сучасного, де зараз спостерігається провал №2 з прямокутно підрізаною східною стінкою.

Для з'ясування рівня первісної підлоги порожнини та її первісної форми було здійснено часткову розчистку завалу вхідного отвору (рис.33) та закладено шурф у сучасній привхідній частині споруди біля східної стіни (рис.34). У місці закладення шурфу заповнення споруди складалось із сміттевої засипки ХХІ століття та суглинкових брил, що потрапили сюди внаслідок руйнування приміщення. Стіни споруди мають білий колір. Це може свідчити про те, що після вивалу стін споруда певний час була відкритою та сухою, що сприяло утворенню специфічного білого нальоту на стінах. Ймовірна автентична підлога порожнини була досягнута шурфом на глибині 4,6 м від рівня денної поверхні схилу. Дно споруди мало світло-коричневий колір, що різко контрастував з

світло-жовтим кольором завалу стін та стелі. На дні споруди було знайдено невеликий шматок деревного вугілля.

Отримані дані дають можливість висловити припущення, що споруди №2 та №5 є синхронними. Це однокамерні галерейні приміщення з коробовим склепінням, довжиною до 7 м.

2. Висновки.

1. У схилах пагорбу, на якому стоїть Іллінська церква, було обстежено 4 підземних порожнини та одне замулене провалля.
2. Попередньо, можна виділити два типи об'єктів, які відрізняються між собою за плануванням, морфологією, способом вирубки, та розміщені на різних рівнях схилу.
3. Найпізнішими є об'єкти №3-4, що входять у житлово-господарський комплекс ХХ століття на другій (?) надзаплавній терасі схилу. Це приміщення галерейного типу з однокамерними нішами-відгалуженнями. Їх середня довжина до 4-х м. Ширина 0,8-1,2 м. Профілі – коробові. Приміщення рубані лопатою та кайлом. Час створення приміщень – не раніше першої половини ХХ століття.
4. До другої групи відносяться підземні споруди №2 та №5 та, ймовірно, провал №1 (за описом Г.Н. Логвина). Це приміщення з коробовим, півциркульним склепінням. Середня довжина приміщень до 7 метрів, ширина до 2,2 м. Висота – 2,0-2,2 м. В об'єктах №1 та №2 достовірно фіксується перепал автентичних стін та склепіння. Базуючись на інформації Г.Н. Логвина, який в завалі провалу №1 зібрав колекцію будівельної кераміки і визначив, що підземелля слугувало гончарною майстернею ХVІІ ст., можна припустити, що порожнини №2 та №5 синхронні провалу №1. На це вказують наступні ознаки:
 - незвична морфологія та планіграфія підземних порожнин, яка відрізняється від господарських приміщень ХХ століття;

- розміщення об'єктів на рівні III-ї надзапальної тераси схилу;
- перепалені та закопчені елементи стін і склепіння в об'єктах №1 та №2;
- подібні розміри порожнин №1, 2 та 5;
- наявність нехарактерних для пізніх споруд округлих пазів для дерев'яних конструкцій у стіні об'єкту №2.

Отже, гіпотетично підземні споруди №1, 2 та №5 можуть бути датовані серединою XVII ст. і пов'язані з замчищем та церквою Богдана Хмельницького. Найімовірніше, споруди були пов'язані з виробництвом та промислом, про що свідчить перепал та кіптява фрагментів стін та стелі. Не виключене їх використання в якості льохів, а на пізньому етапі в якості копалень глини.

Остаточну відповідь щодо призначення та датування підземних порожнин можуть дати лише комплексні археологічні дослідження.

5. Зв'язок підземних порожнин №1, 2 та 5 зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайшов підтверджень. Порожнина №1, за описом Г.Н. Логвина, мала довжину більше 5 м. Порожнини №2 та №5 мають довжину до 7 м і продовжень ходів візуально не простежено. Зауважимо, що орієнтовний напрямок гіпотетичних підземних ходів, які могли пов'язувати об'єкти №2 та №5 з приміщенням Іллінської церкви перетинаються георадарними профілями (POINT3 та ETE08), які не показали жодних перспективних аномалій в місцях їх закладення.

Єдиним моментом, що потребує уточнень є незвичний поворот порожнини №2 у південно-західному напрямку, в бік храму. Генеза цього повороту не з'ясована. Він міг з'явитися в результаті вивалу стін та стелі, однак не виключено, що це штучний поворот. Остаточну відповідь щодо наявності-відсутності зв'язку між об'єктом №2 та церквою може дати повна розчистка останнього від завалів та наносів.

6. Порожнини №3-4 представляють інтерес як приклад місцевої традиції освоєння підземного простору у XX столітті. Зауважимо, що морфологія цих підземних порожнин не знаходить повних аналогів у вітчизняній

спелестології. Вони є оригінальними пам'ятками, що представляють інтерес для української етнографії, спелестології, історії та народної архітектури.

7. Порожнини №1-2 та №5, з великою ймовірністю, відносяться до середини XVII ст. Не зважаючи на просту планіграфію та морфологію, повні аналоги подібних споруд нам також невідомі. Домінуючим типом порожнин, закладених у лесовидних суглинках, на території Черкащини, є галерейні об'єкти з коробовим, півциркульним склепінням, ширина яких не перевищує 1,2-1,6 м. Для порожнин №2 та №5 середня ширина становить 2 і більше 2-х метрів. Зважаючи на повідомлення Г.Н. Логвина про знахідки (ймовірно в підземеллі на місці сучасного провалу №1) будівельної кераміки, шлаку та вертикального отвору-димаря, розчистка завалів цих споруд є доволі перспективною і може дати цікаві та важливі результати.

3. Рекомендації.

1. Зважаючи на унікальність господарських підземних споруд №3-4, як прикладу локальної традиції освоєння підземного простору, пропонуємо поставити питання про їх повну або часткову музеєфікацію і включення до екскурсійного маршруту.
2. Враховуючи те, що підземні споруди №1-2 та 5, з великою ймовірністю, можуть відноситись до господарських споруд, що були синхронними, або передували побудові церкви і палацу Богдана Хмельницького, необхідно провести комплекс заходів який допоможе вирішити питання їх датування, функціональних особливостей, збереження та подальшого використання.
 - тимчасове кріплення склепінь та опорних стін порожнин для проведення земляних робіт всередині;
 - розчистка завалів порожнин;
 - влаштування постійнодіючого кріплення з метою використання підземель №1-2 та №5 як туристичних об'єктів;
 - забезпечення водовідводу та гідроізоляції підземних порожнин;

- обладнання входів дверима;
- інші технічні дії, спрямовані на збереження та регенерацію виявлених підземних об'єктів.

3. У разі, якщо роботи з розчистки та укріплення підземних споруд неможливо здійснити протягом польового сезону 2019 року, необхідно провести консервацію шурфу у привхідній частині об'єкту №5.
4. Забезпечити консервацію об'єкту №5 шляхом встановлення дерев'яних щитів та укріплюючих конструкцій в місці закладення шурфу та збереженої частини склепіння і засипки підземелля ґрунтом, вибитим під час польових робіт.
5. Об'єкт № 2, на момент обстеження, знаходився в аварійному стані. Необхідно найближчим часом провести укріплення склепіння, стін та водовідвід об'єкту. Особливо важливими є фрагменти стін зі слідами кіптяви та перепалу й пазами для дерев'яних конструкцій. Якщо цикл робіт з консервації та збереження пам'ятки неможливо реалізувати поточного сезону, слід розглянути можливість вирізки збережених фрагментів стін та стелі, їх консервації та передачі на баланс Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» з метою подальшого експонування.

Використана література:

Бондар К.М. Звіт з виконання науково-технічної експертизи. Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів. – Київ, 2019. – 62 с.

Кукса Н. Археологічні студії в Свято-Іллінській церкві у Суботові в середині ХХ – на початку ХХІ ст. // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 84-85.

Логвин Г.Н. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року // Електронний доступ: <http://rusarch.ru/logvin2.htm>

Список ілюстрацій.

Рис.1. План Чигиринського заповідника в с. Суботів.

Рис.2. Ортофотоплан з нанесенням підземних споруд та провалів за К.М. Бондар.

Рис.3. Уточнений план підземних споруд та провалів на основі ортофотоплану К.М. Бондар.

Рис.4. Вхідний отвір у провалля №1 за Г.Н. Логвином. Фото 1953 року.

Рис.5. Місце провалу №1 за К.М. Бондар. Фото 2019 року.

Рис.6. Таблиця з описом і фото підземних споруд та провалів за К.М. Бондар.

Рис. 7. Провалля до порожнини №2. Фото.

Рис.8. Сучасний вхідний отвір до порожнини №2. Фото.

Рис.9. План та перерізи об'єкту №2. Виконав Тимчук Д.В., Омельченко О.В.

Рис.10. Внутрішня частина підземелля №2, завалена вивалами стелі та стін. Фото.

Рис.11. Фрагмент північної стіни об'єкту №2 зі слідами кіптяви та перепалу.

Рис.12. Фрагмент південної стіни об'єкту №2 зі слідами кіптяви та перепалу.

Рис.13. Фрагмент південної стіни об'єкту №2 з пазом для дерев'яних конструкцій та слідом від лопати.

Рис.14. Вхідний отвір до об'єкту №3. Фото.

Рис.15. План та перерізи об'єкту №3. Виконав Тимчук Д.В., Омельченко О.В.

Рис.16. Ніші у об'єкті №3. 1 - у східній (лівій від входу) стіні; 2 - у південній стіні напроти входу.

Рис.17. Сліди інструменту на стінах об'єкту №3. 1 – лопата з округлим краєм; 2 – лопата з гострокутним краєм.

Рис.18. Вид на житловий будинок ХХ століття зсередини порожнини №3.

Рис.19. Вхідний тамбур приміщення №4.

Рис.20. Вхідний коридор приміщення №4 з дерев'яним тамбуром. Інтер'єр.

Рис.21. План та перерізи об'єкту №4. Виконав Тимчук Д.В., Омельченко О.В.

Рис. 22. Тупикове відгалуження об'єкту у східному напрямі.

Рис.23. Інтер'єрні фото південної камери.

Рис.24. Паз у привхідній частині південної камери приміщення №4 у лівій (південно-східній) від входу стіні .

Рис. 25. Південно-західна стінка південної камери приміщення №4, праворуч від входу. 1- паз, 2 – залізний гак.

Рис.26. Сліди інструменту на стінах підземної порожнини №4. 1 – кирка, 2 – лопата.

Рис.27. Вхідний отвір об'єкту №5 до початку розчистки.

Рис.28. План та перерізи об'єкту №5. Виконав Тимчук Д.В., Омельченко О.В.

Рис.29. Загальні фото об'єкту №5.

Рис.30. Інтер'єрні фото об'єкту №5.

Рис.31. Просідання ґрунту на південь від сучасного входу в об'єкт №5.

Рис.32. Ймовірний провал автентичного входу в підземелля №5.

Рис.33. Розчистка завалу біля сучасного входу в об'єкт №5.

Рис.34. Шурф біля східної стіни об'єкту №5.

Рис.35. Виявлення ймовірного рівня первісної підлоги об'єкту №5 в шурфі №1.

Рис.36. Лінії ТЕО-зондувань на ортофотоплані за К.М. Бондар.

План розташування ділянок Чигиринського заповідника та зон охорони с. Суботів

М 1:5000

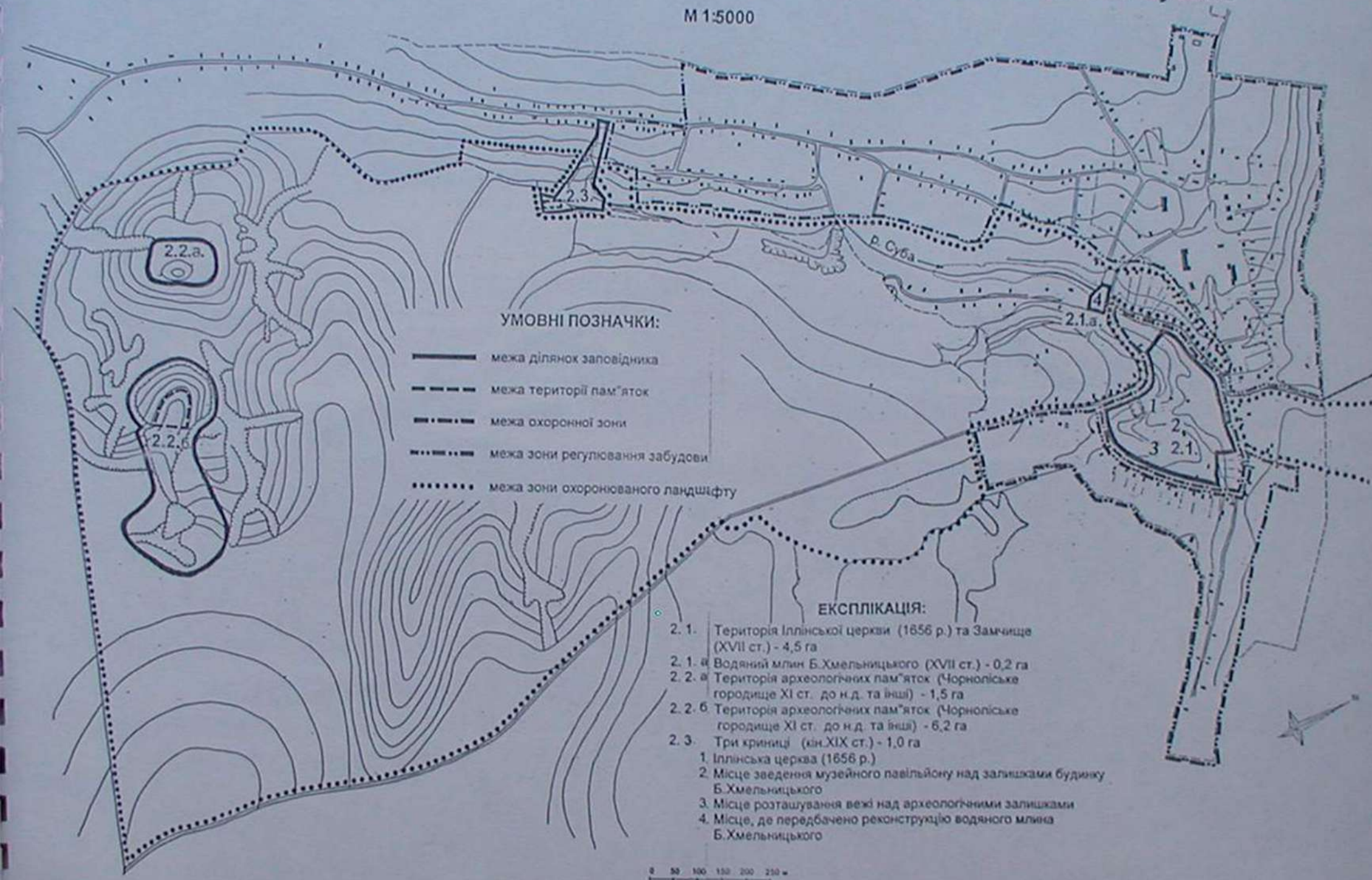

Рис.1. План Чигиринського заповідника в с. Суботів.

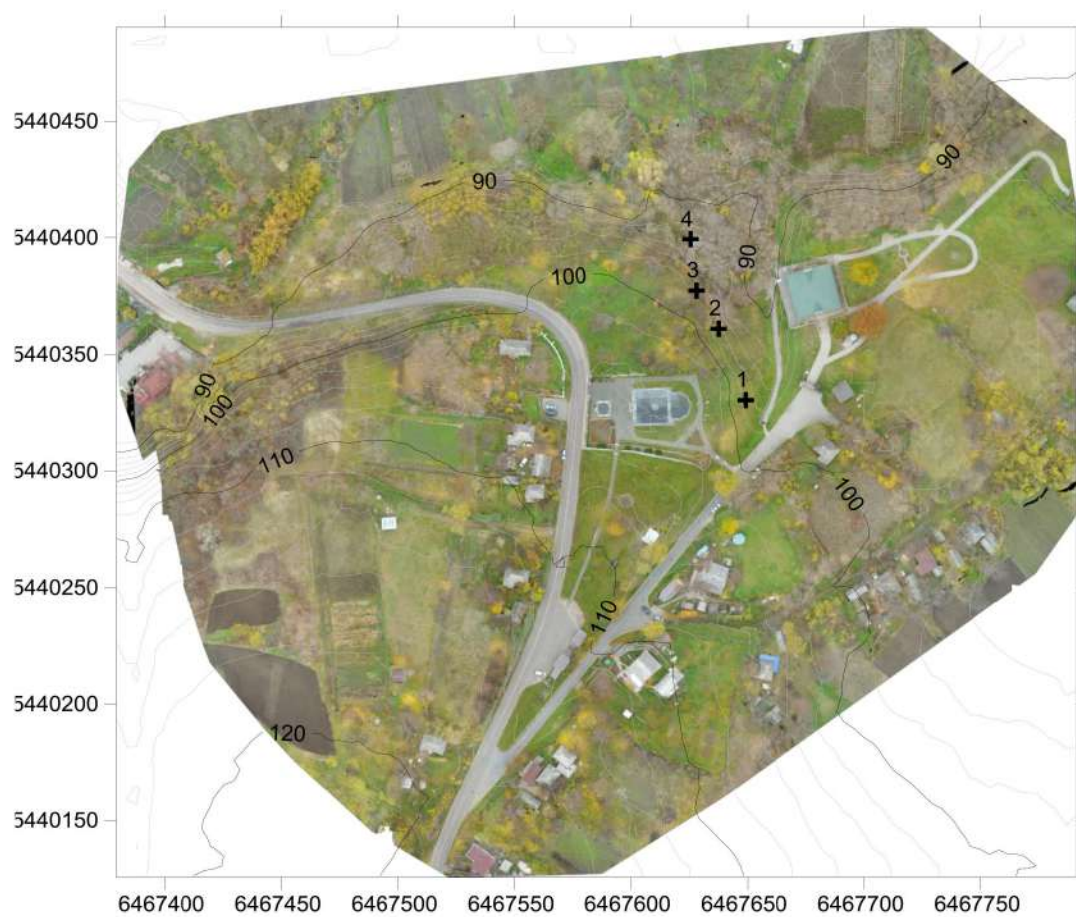

Рис.2. Ортофотоплан з нанесенням підземних споруд та провалів за К.М. Бондар.

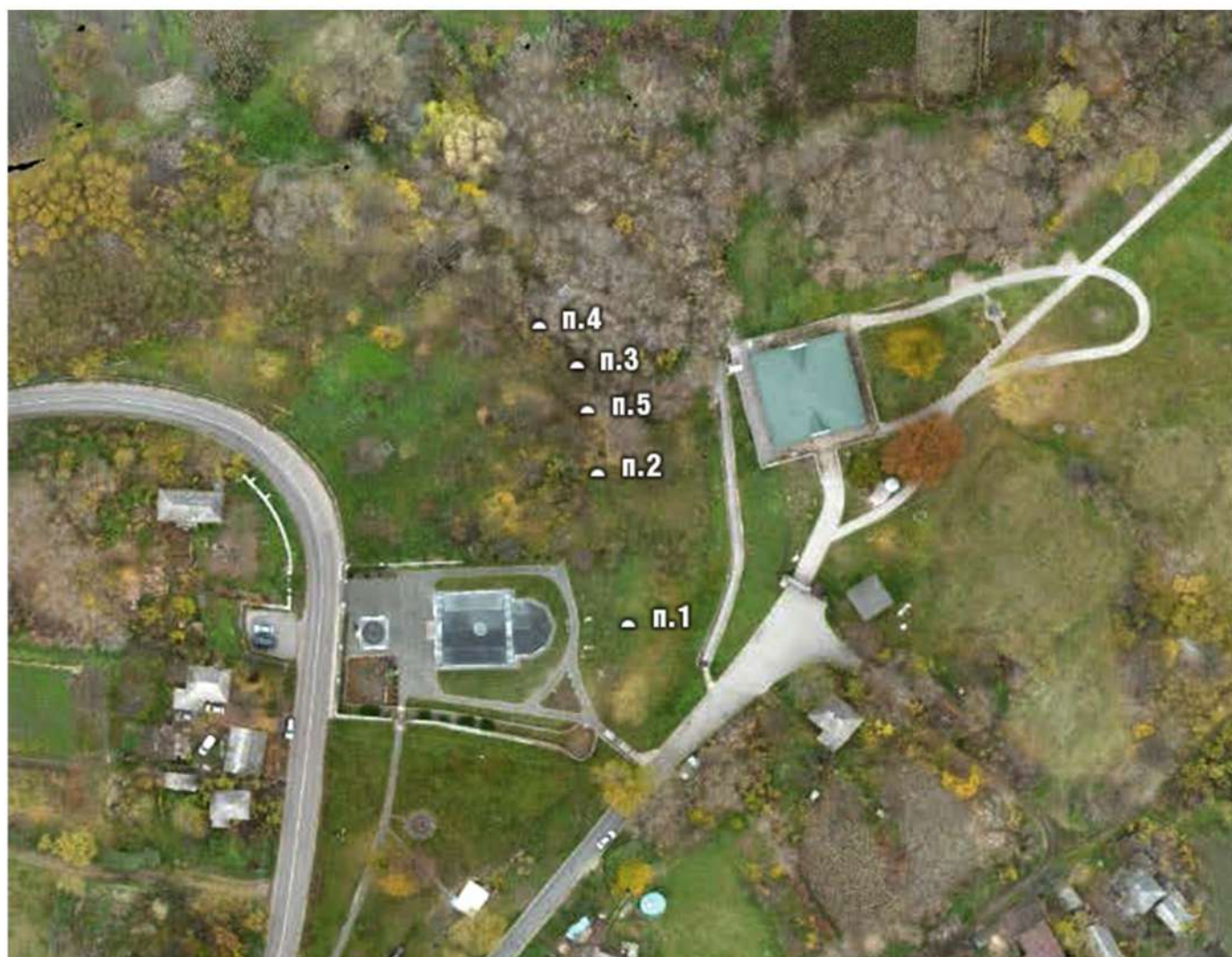

Рис.3. Уточнений план підземних споруд та провалів на основі ортофотоплану К.М. Бондар.

Рис.4. Вхідний отвір у провалля №1 за Г.Н. Логвином. Фото 1953 року.

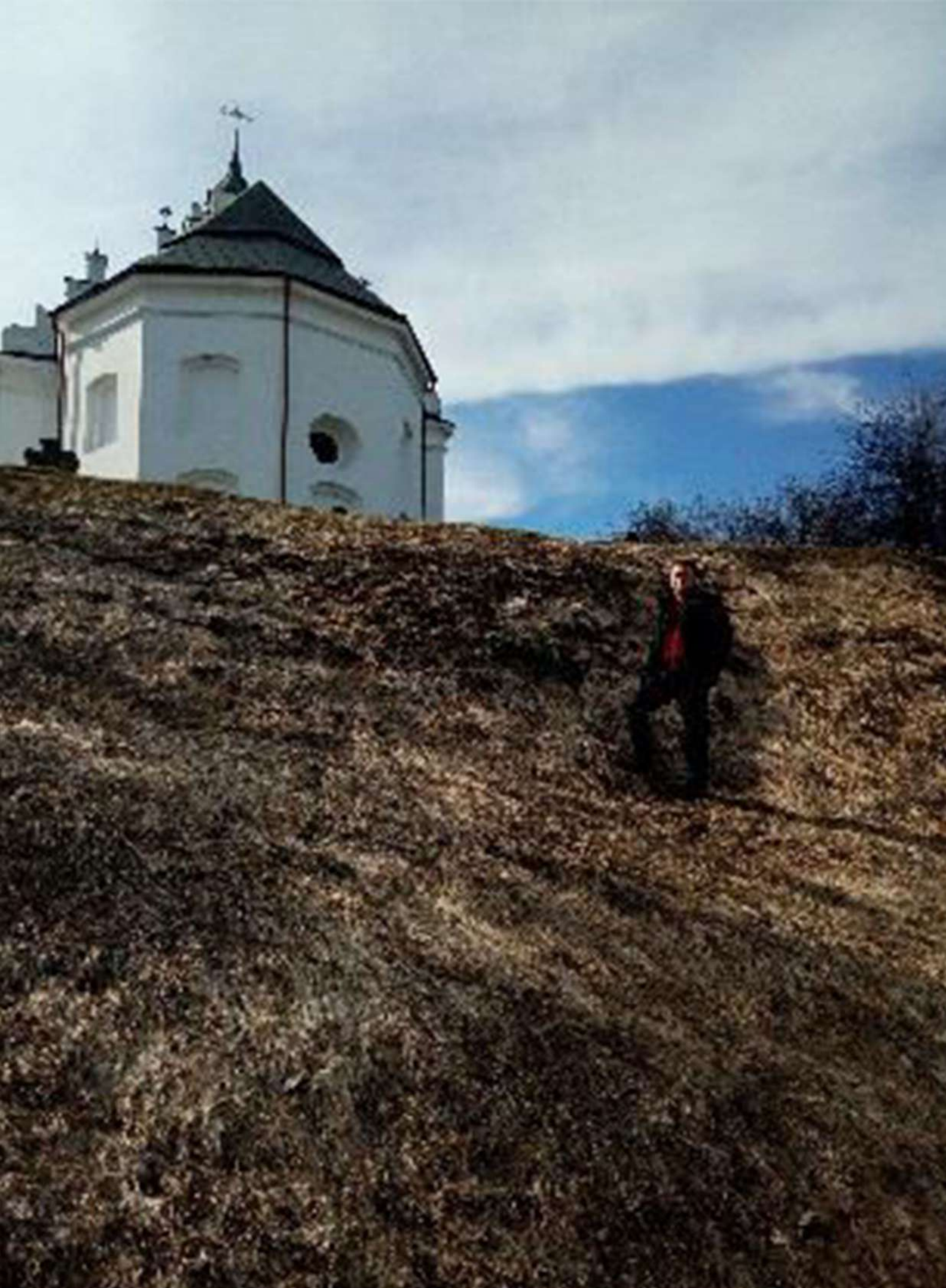

Рис.5. Місце провалу №1 за К.М. Бондар. Фото 2019 року.

Таблиця 1 – Перелік підземних порожнин і провалів у пагорбі Іллінської церкви

N	Назва	Широта	Довгота	Опис	Фотографія входу
1	Провалля 1	49.0943 8	32.5553 7	Затягнене грунтом повністю	
2	Провалля 2 – льох (?)	49.0946 5	32.5552 1	Протяжніст ь - 2,6 м на захід	
3	Льох 3	49.0948 0	32.5550 8	Протяжніст ь - 5 м на Пд-Пд-Зх. У східній стіні - напівкругла ніша	
4	Льох 4 з поворотам и і нішами	49.0949 9	32.5550 4	Загальний напрямок Пд-Пд-Зх	

Рис.6. Таблиця з описом і фото підземних споруд та провалів за К.М. Бондар.

Рис. 7. Провалля до порожнини №2. Фото.

Рис.8. Сучасний вхідний отвір до порожнини №2. Фото.

План порожнини 2 (с. Судомів)

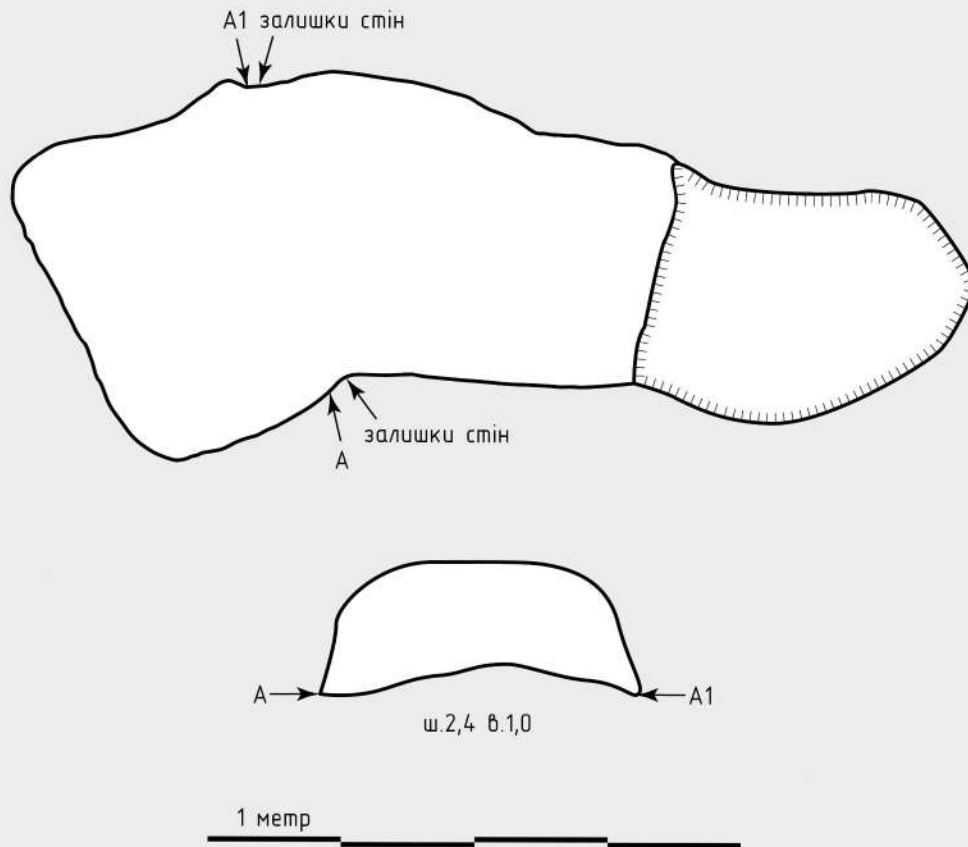

Рис.9. План та перерізи об'єкту №2. Виконав Тимчук Д.В., Омеляченко О.В.

Рис.10. Внутрішня частина підземелля №2, завалена вивалами стелі та стін. Фото.

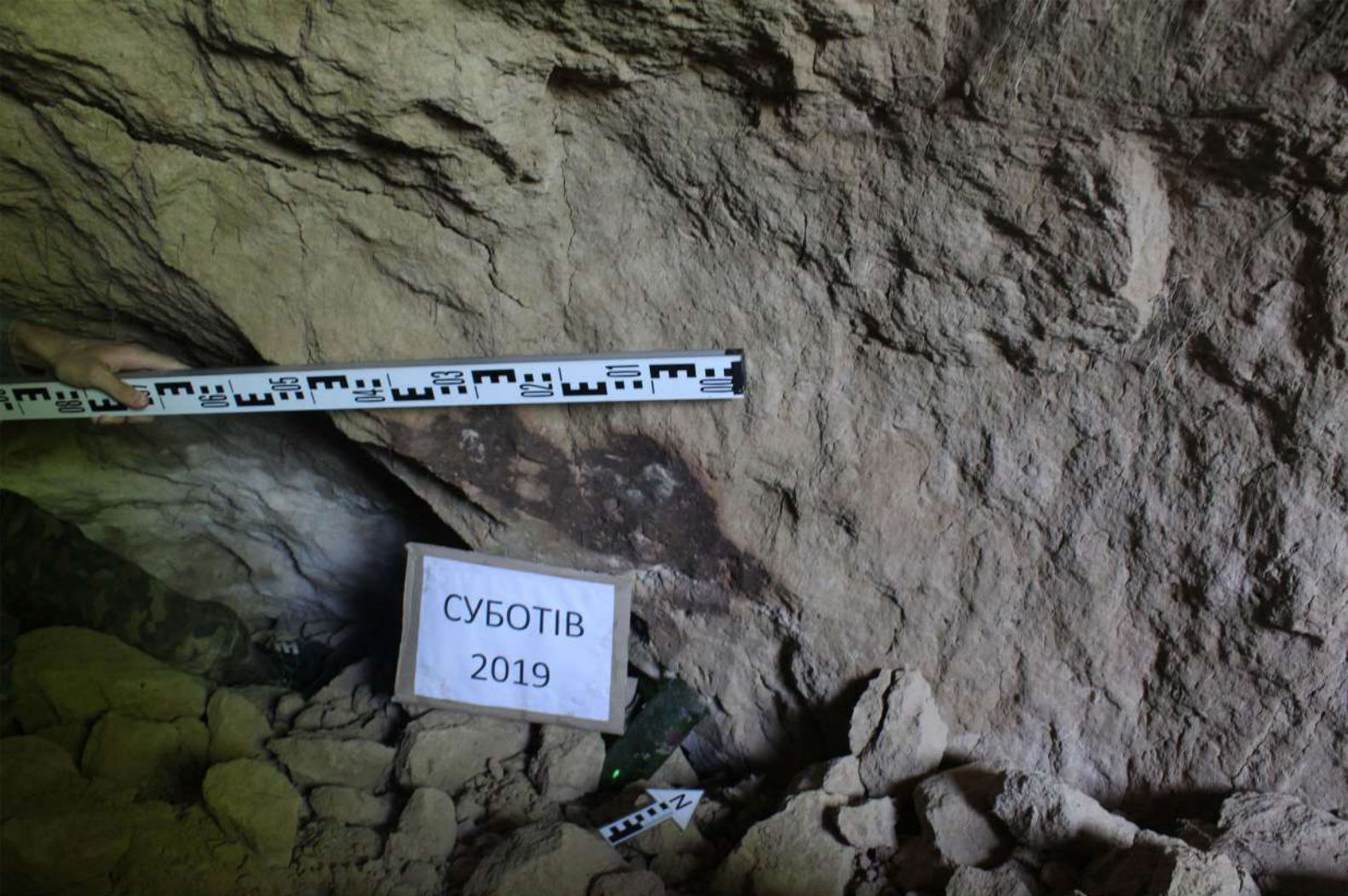

Рис.11. Фрагмент північної стіни об'єкту №2 зі слідами кіптяви та перепалу.

Рис.12. Фрагмент південної стіни об'єкту №2 зі слідами кіптяви та перепалу.

Рис.13. Фрагмент південної стіни об'єкту №2 з пазом для дерев'яних конструкцій та слідом від лопати.

Рис.14. Вхідний отвір до об'єкту №3. Фото.

План порожнини 3 (с. Судотів)

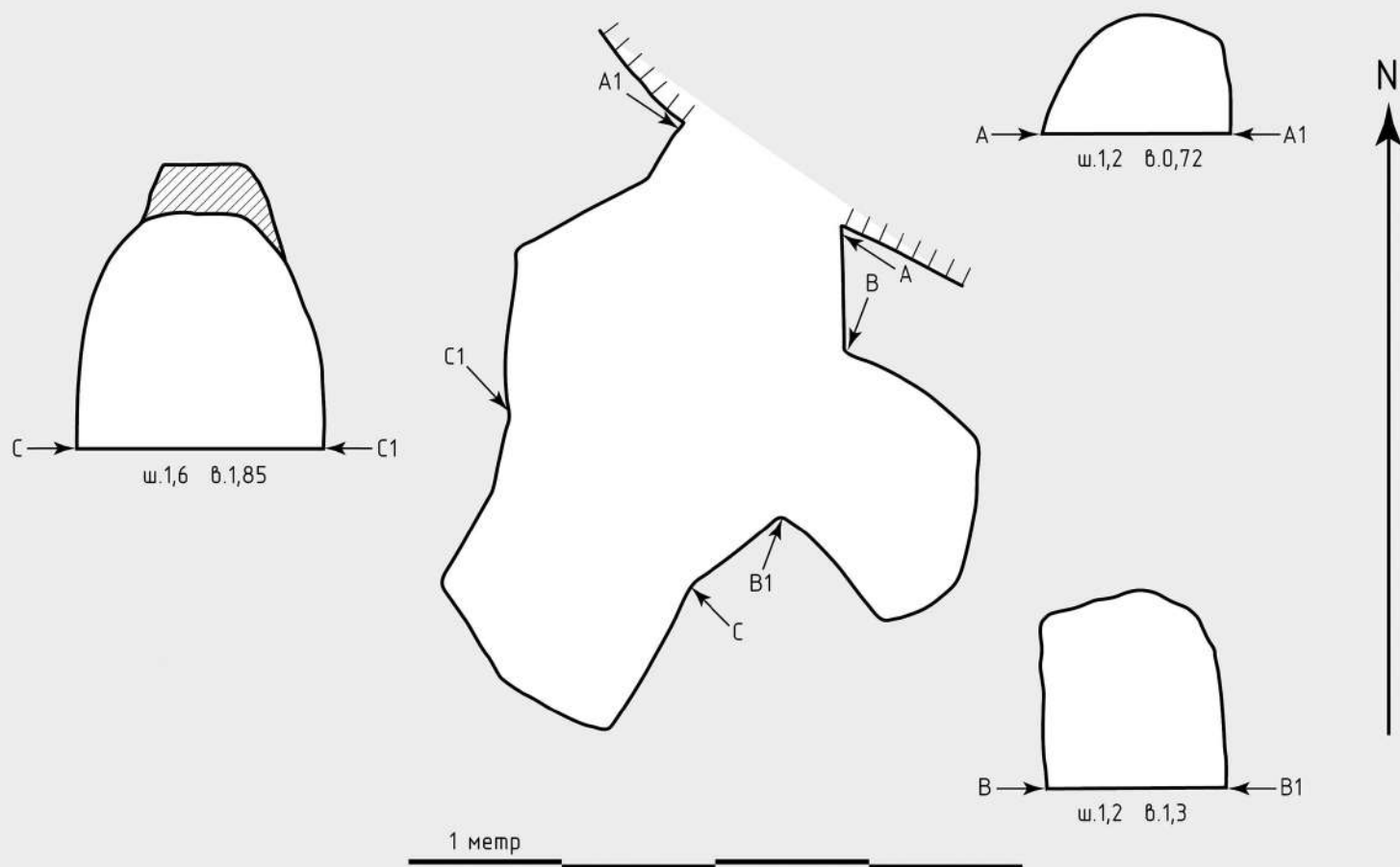

Рис.15. План та перерізи об'єкту №3. Виконав Тимчук Д.В., Омельченко О.В.

Рис.16. Ніші у об'єкті №3. 1 - у східній (лівій від входу) стіні; 2 - у південній стіні напроти входу.

Рис.17. Сліди інструменту на стінах об'єкту №3. 1 – лопата з округлим краєм;
2 – лопата з гострокутним краєм.

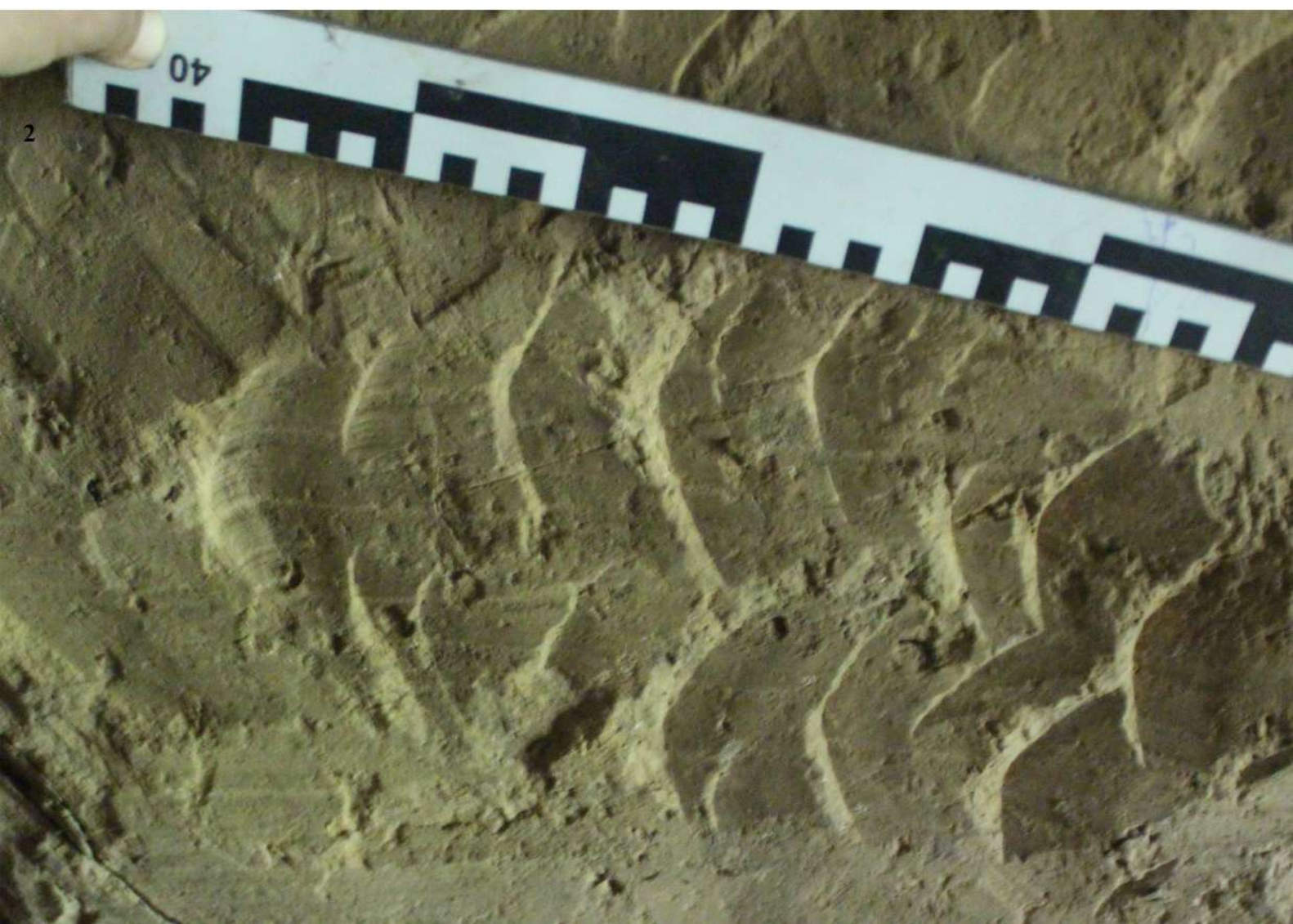

Рис.18. Вид на житловий будинок XX століття зсередини порожнини №3.

Рис.19. Вхідний тамбур приміщення №4.

Рис.20. Вхідний коридор приміщення №4 з дерев'яним тамбуром. Інтер'єр.

План порожнини 4 (с. Судотів)

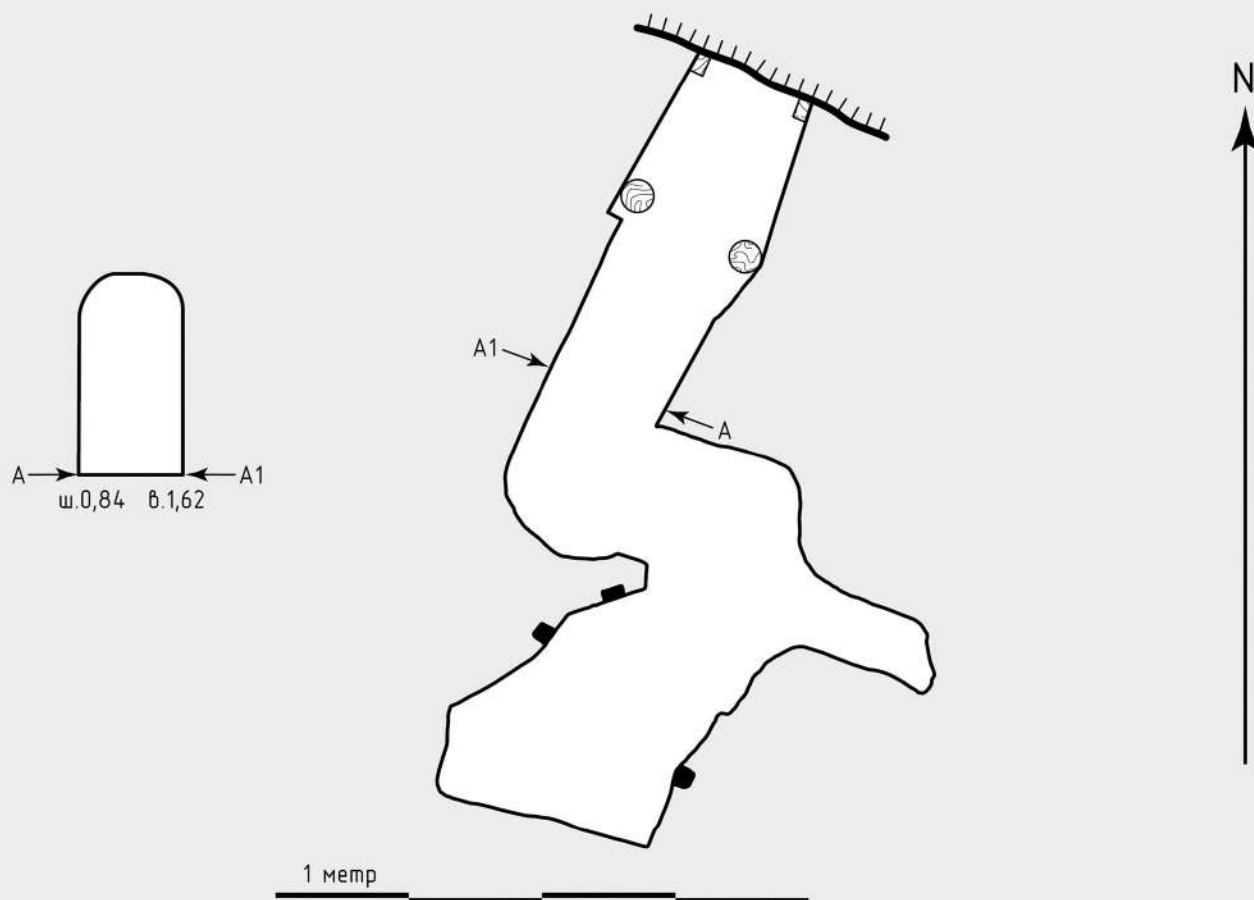

Рис.21. План та перерізи об'єкту №4. Виконав Тимчук Д.В., Омельченко О.В.

Рис. 22. Тупикове відгалуження об'єкту у східному напрямі.

Рис.23. Інтер'єрні фото південної камери

**Рис.24. Паз у привхідній частині південної камери приміщення №4
у лівій (південно-східній) від входу стіні .**

Рис. 25. Південно-західна стінка південної камери приміщення №4, праворуч від входу.
1- паз, 2 – залізний гак

Рис.26. Сліди інструменту на стінах підземної порожнини №4. 1 – кирка, 2 – лопата.

Рис.27. Вхідний отвір об'єкту №5 до початку розчистки.

План порожнини 5 (с. Судотів)

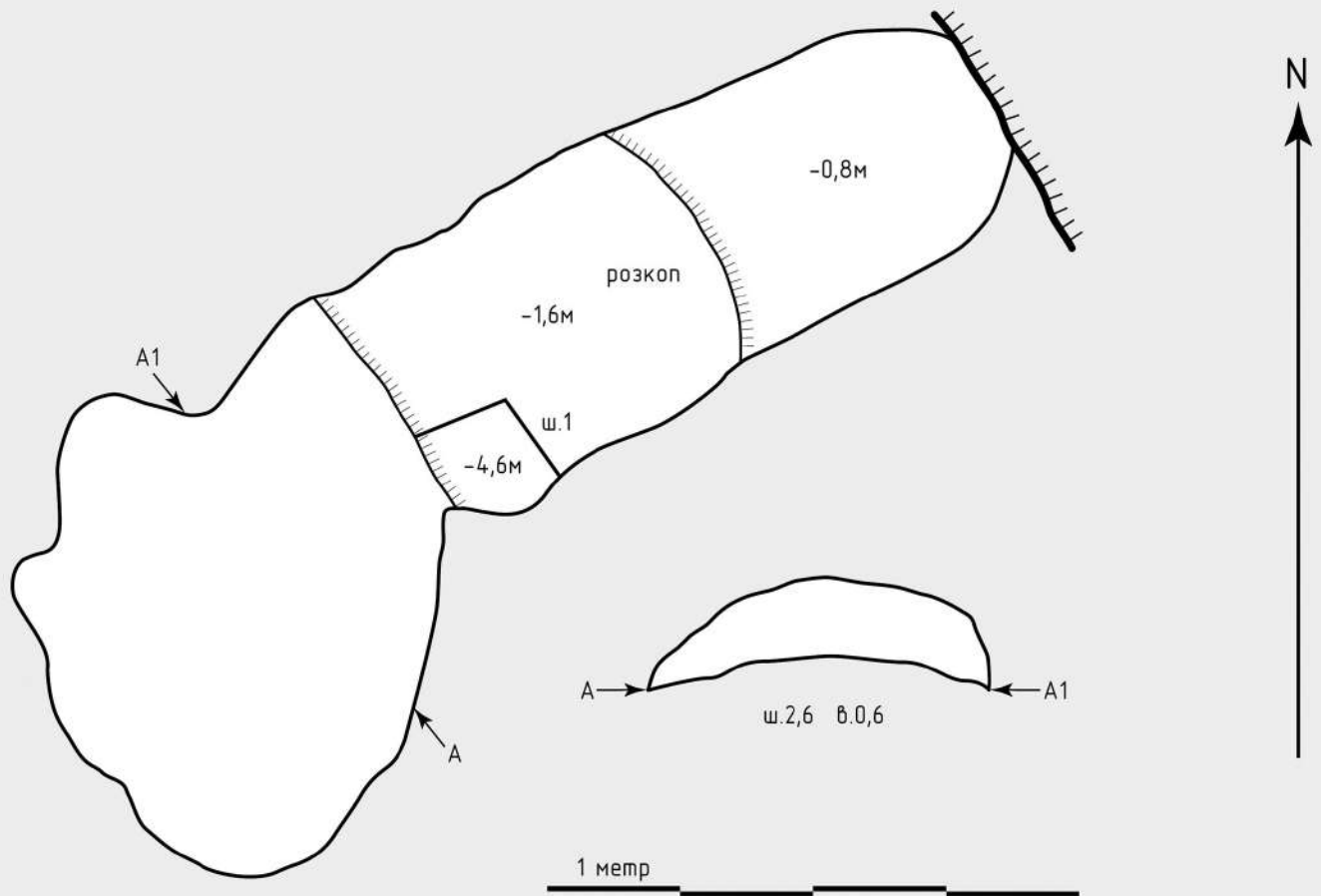

Рис.28. План та перерізи об'єкту №5. Виконав Тимчук Д.В., Омельченко О.В.

Рис.29. Загальні фото об'єкту №5.

Рис.30. Інтер'єрні фото об'єкту №5.

Рис.31. Просідання ґрунту на південь від сучасного входу в об'єкт №5.

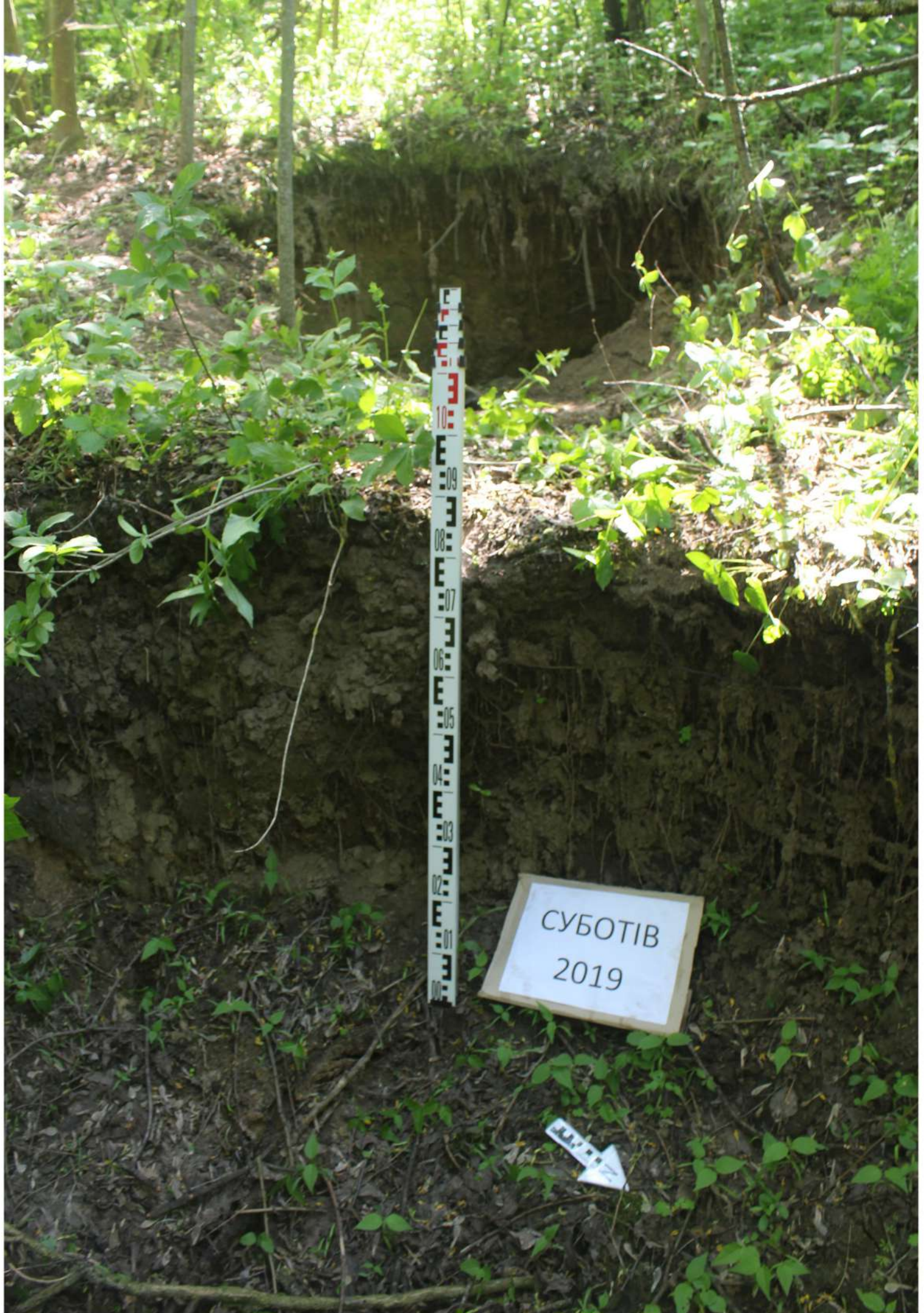

Рис.32. Ймовірний провал автентичного входу в підземелля №5.

Рис.33. Розчистка завалу біля сучасного входу в об'єкт №5.

Рис.34. Шурф біля східної стіни об'єкту №5.

Рис.35. Виявлення ймовірного рівня первісної підлоги об'єкту №5 в шурфі №1.

Рис.36. Лінії ТЕО-зондувань на ортофотоплані. За К.М. Бондар.